

СТАНИСЛАВ - РАКО ВУЈОШЕВИЋ

ПРОБЛЕМИ ЗАШТИТЕ ПОКРЕТНИХ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Све чешће су расправе које се воде о проблемима заштите споменика културе. Одмах се намеће питање: зашто је проблем заштите споменика културе данас толико изражен, када имамо службу заштите и када нам техничка и научна мисао обезбјеђују низ средстава и метода којима се може спровести трајна заштита културних добара. Никад раније нијесмо имали толико законских прописа и друштвених правила којима се регулише питање заштите, нити толики број разних стручњака ангажованих на тим проблемима и никад раније није издвајано толико средстава за заштиту споменика културе.

Насупрот томе, спасност по споменике културе је сваким даном све већа, јер их највише треба чувати и штитити од човјека. Стиче се утисак да се човјекове огромне могућности могу, у одређеном моменту, претворити у деструктиван однос према природи и раније створеним вриједностима, а тиме угрозити основне егзистенцијалне вриједности природног и од човјека створеног животног амбијента.

Приликом разматрања проблема заштите споменика културе у новије вријеме, што је најчешће подстакнуто експецним појавама, полази се од недовољно сагледане комплексности узрока. Ради тога је неопходно да служба заштите, у једној темељној стручној акцији, разјасни и себи и својим кореспондирајућим сегментима друштва стварне разлоге своје неопходности и да испита на који начин може да испуни у пракси ту своју улогу. Морају се разрадити сви системи и елементи заштите и утврдити неопходности за њихово извршење, јер су основни методи дјеловања и извори њихове егзистенције доста различити.

Економски разлог се, најчешће, истиче као главна препрека за постизање ефикасне службе заштите. Међутим, да бисмо сагледали основне проблеме који су се до сада појављивали и оцијенили њихове носиоце, неопходно је, путем систематизације и анализе основних система и елемена-

та заштите, отворено рећи гдје недостају средства, опрема, кадрови, а гдје је ствар организационе природе и субјективних слабости извршилаца повјерених задатака.

Из тих разлога, у даљем излагању се нећемо бавити позитивним резултатима службе заштите споменика културе, којих је несумњиво било, већ слабостима и проблемима који су ту службу до сада пратили. За такав приступ смо се определијели да бисмо, истицањем тих слабости, могли допринијети да се оне лакше апсолвирају и превазиђу у циљу побољшања функционисања система заштите, а самим тим и обезбјеђења жељене заштите нашој културној баштини.

Остаци прошлости и културна баштина

Интерес за поједине врсте предмета из прошлости постојао је код појединаца или одређених друштвених слојева кроз читаву прошлост. Али ти појединци или друштвени слојеви исказивали су често и неразумијевање, презир или мржњу према одређеним производима човјекова стваралаштва. То се поспјешавало вјерским, етничким, социјалним и политичким супротностима и нетрпељивостима. Тако се чува оно што се воли, а воли се ускогрудо, а све остало је препуштено неизвјесној судбини, случају или намјерном уништењу.

Посебно опасно вријеме за стваралаштво бивших генерација, односно за културну баштину једнога народа, наступало је онда када су избијала разна непријатељства: идејна, политичка, економска и слично. Исто тако су неповољно утицале и унутрашње друштвено економске противурјечности, нагле друштвене промјене и револуционарни преврати. Нове друштвене снаге су најчешће биле непријатељски расположене према бившим снагама и њиховом наслеђу. Зато се то наслеђе уништава или у најмању руку ниподаштава и занемарује. У заносу револуционарног темперамента и мржње према противнику направе се многе ствари које касније изазивају жаљење и кајање.

Али, постојале су и епохе које су погодивале заштити одређених објеката из прошлости. Тако је у старом Риму била на цијени грчка умјетност, а у доба Ренесансе је исказивана посебна наклоност, рађено је то више због њихове употребе и практичне примјене или власникова престижа, него због схватања њихове културно-умјетничке вриједности. Тако је сам производ човјека, и духовни и материјални, највише био зависан управо од човјека.

Посебна опасност културној баштини пријети у савременом свијету. Човјек је постао свјестан значаја културне традиције у формирању свијести, па се покораване других најуспјешније врши уз смишљено уништавање или фалсификовање извора те свијести, који се опет, у највећој мјери, налазе у културној баштини. И док је некада њено уништавање било стихијско, у процесу општег уништавања, данас се спроводи кроз

смишљене акције за које се квалификују појединци или службе. Ово се посебно спроводи приликом ратних сукоба или освајања.

Онај дио стваралачке продукције, који је преживио све недаће којима је временом био изложен, представља наслеђе човјеково. Из тог наслеђа се ствара културна баштина-споменици културе. То је документациони материјал о људским и друштвеним збивањима и њиховом развоју, који потврђује људско постојање, специфичности и креативне могућности. Што је развитак био динамичнији, то је његово наслеђе богатије под условом да није доживјело неке катаклизме и уништења.

Данас се квалификација споменика културе изводи на основу оцјене њихових баштиника, што је производ оште демократичности друштва и поштовања субјективних стваралачких вриједности одређеног подручја, етничке, економске или социјалне групе

Појава и развој организоване заштите споменика културе

Раније су се општи друштвени развој, мисао и наука, а поготову техника, веома споро развијали. Генерације су живјеле са истим наслеђем без квалитативних промјена. Појава монотеистичких религија означила је осјетан преображај дотадашњих цивилизација. Људско друштво почиње да гради не само друштвене односе, него и укупну мисаону продукцију, на насилном рушењу свега што је претходило. Међутим, победа је била изграђена на дјелимичним копромисима, према којима је друштвени систем, који је желио да себе изолује од прошлости, изазивао веће реакције. Ренесанса и хуманизам су у Европи сломили вјековни изолационизам, а појава капитализма остварила је укупност нових друштвених односа. Револуције које су слиједиле носиле су у себи пуно противурјечности. Најбољи примјер је Француска револуција 1789. године. У њој је, заједно са слободоумним и прогресивним идејама, пуно рушилачког. Док се, први пут, зачаурено богатство племића, краљева, принчева, бискупа и прелата оглашава друштвеном имовином, руше се и пљачкају добра по освојеним крајевима.

Ти таласи и времена рађају и прве људе који јавно, и на добро схваћеним принципима, захтијевају заштиту споменика културе. Међутим, заштита се још увијек није цјеловито сагледавала. Више се мислило на објекте архитектуре лијепе и упадљиве објекте, а на покретне споменике се није обраћало довољно пажње. У основи, однос према продукцима прошлости није био дефинисан. Сматрали су се вриједним само објекти који имају изразите умјетничке вриједности, који су вишега стила, и који су припадали вишем друштву и богатјем животу. Према обичним, народним стварима се гледало са презиром. То је био производ духовне климе коју су наметнули одређени друштвени слојеви са својим укусом и класним интересом.

У неким земљама Европе је традиција заштите споменика културе веома дуга. У Шведској, на примјер, у вријеме њеног великог успона у XVII

вијеку, појављују се прве законске одредбе и установе за заштиту споменика културе. Тако је 1630. године краљ Густав Адолф основао први државни конзерваторски завод (*Reichsantiquaromat*) са задатком да испита, попише и сабере старе споменике, обичаје, вјеровања у народу. Године 1662. законом је било забрањено уништавати или кварити остатке из древних времена: бургове, шанчеве, гробне гомиле, старе „руне“, старе гробнице краљева и одличника, старе цркве и њихов украс, и сл.¹ Међутим, први систематски закон о заштити споменика културе издан је у Папинској држави 1820. године (Lex Rassa).²

Модерну заштиту су, ипак, утемељили Французи у првој половини XIX вијека. С обзиром на вријеме настанка те систематске заштите, за нас је интересантно сагледати како се систем заштите споменика културе развијао на оним просторима који данас сачињавају СР Црну Гору. Прије тога приказа покушаћемо објаснити суштину система заштите и његов циљ.

Систем и циљ заштите споменика културе

Савремени систем заштите споменика културе подразумијева регулисање општих друштвених односа према објектима који се називају споменици културе. То се остварује низом специјалних поступака и начела заштите, који полазе од теоријских основа до њиховог практичног спровођења.

Циљ заштите је да се очува свеукупност стваралачке прошлости у најразличитијим околностима, да не пропадне физички да се не уништи и отуђи, да није предмет злоупотребе, пљачке, богаћења, препродаје и слично и да служи за задовољење интереса најширих друштвених слојева. То се постиже, најприје, доношењем специјалних закона о заштити споменика културе. Међутим, сам закон говори уопштено и на основу претпоставки, па га допуњују други закони, научна сазнања, практична искуства и стваралачке способности. Немогућност да сам закон ријешити проблем заштите споменика културе испољава се још при формулисању појма споменика културе. Стварна заштита некога објекта из прошлости неће бити остварена његовим стављањем под заштиту, него стручном оцјеном о каквом се споменику културе ради и какву заслужује заштиту. Ради тога се заштита своди на оне објекте који су се огласили спомеником културе по тада важећим критеријумима. Према томе, поред законских прописа, неопходно је извршити низ радњи којима се омогућава коначна заштита објекта. Због тога су споменици културе законом заштићени по претпоставци и по сазнању. По претпоставци се штите сви они објекти за које се сматра да би могли бити споменици културе, а за које још није спроведена стручно-научна анализа за такво доказивање. По сазнању се штите сви

1. Љ. Караман, *Став ранијих столећа према споменицима прошлости*, Зборник заштите споменика културе II, Београд 1951, (1952.), 10.

2. Љ. Караман, *нав.дјело*, 8.

они споменици који су стручно и научно обрађени по захтјевима службе заштите.

Прве радње које треба урадити на једном објекту из прошлости у циљу утврђивања његовог споменичног својства јесу идентификација тога објекта и његова валоризација. Такав објекат се онда уноси у регистар споменика са свим подацима који су били потребни да се огласи спомеником као и неопходним техничким подацима. На тај начин је обезбијеђена његова административна заштита. Пошто је крајњи циљ заштите трајно чување споменика у изворном стању, то се објекат подвргава низу техничко-технолошких поступака, познатих као рестаурација и конзервација. Обим и карактер тих поступака зависе од природе и стања самога објекта на којему треба да се изведу. Али и под претпоставком спровођења свих наведених поступака, циљ заштите ће се постићи само ако створимо услове за неограничено трајање таквога објекта. Ради тога је основни предуслов за заштиту покретних споменика културе њихово сабирање и чување у установама као што су музеји архиви и библиотеке.³ Према томе, систем заштите споменика културе је постојање неопходних законских прописа, остваривање административних и техничко-технолошких поступака и стварање услова за трајно одржавање и коришћење споменика културе.

Судбина културне баштине у Црној Гори

У Црној Гори, прије Берлинског конгреса 1878. године, није постојало објективних услова за организовану заштиту споменика културе. Територија данашње Црне Горе дијелила се на три различита државна подручја, од којих су два била под страним завојевачима. Између тих подручја постојале су знатне разлике, које су биле поспјешене још и вјерским супротностима. Ово је тим више значајно јер се највећи дио културне баштине у то вријеме налазио у посједу разних конфесија.

У дијелу Црне Горе који је окупирала Турска уз супротности које су се испољавале у перманентном сукобу између освајача и Црногораца, није могао бити од користи ни распис великог везира од 23. јула 1874. године у којему се наређује државним службеницима да се „заузму за чување историјских споменика“ (21. цемазул - ахаро 1291).⁴

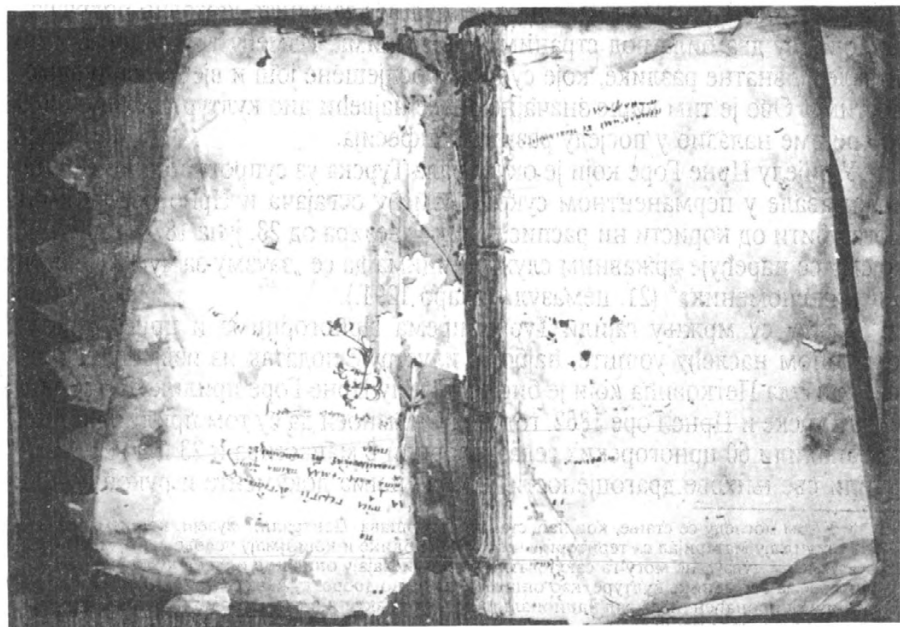
Какву су мржњу гајили Турци према Црногорцима и црногорском културном наслеђу уопште, најбоље илуструје податак из извјештаја руског конзула Петковића који је био на терену Црне Горе приликом рата између Турске и Црне Горе 1862. године. Он износи да су том приликом Турци запалили 60 црногорских села, разорили 2 манастира и 23 цркве и уништили све њихове драгоцености, а међу њима документе и рукописне и

3. У том погледу се стање, код нас, стално погоршава. Централни музеји, који имају задатак да сакупљају материјал са територије читаве Републике и који имају услове да тај материјал презентирају и чувају, не могу га сакупљати јер га присвајају општине и њене културне установе. Интерес за споменике културе, као опште друштвено добро, сужава се на општину у којој је тај споменик пронађен, па је рад националних музеја практично сведен само на територији оне општине у којој се музеј налази.

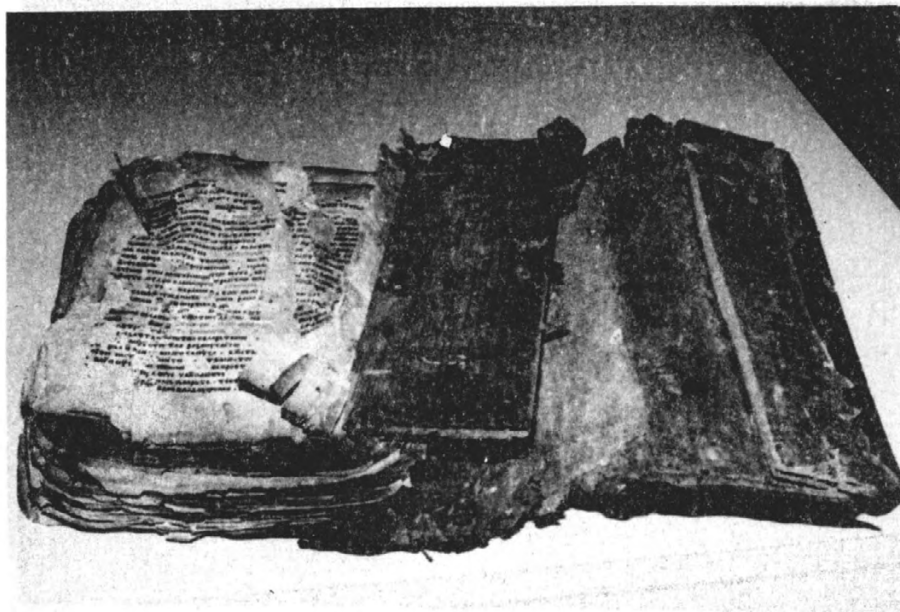
4. Д. Тафро, *Из историје заштите споменика културе у Босни и Херцеговини до ослобођења 1945. године*, Наше старине III, Сарајево 1956, 6.

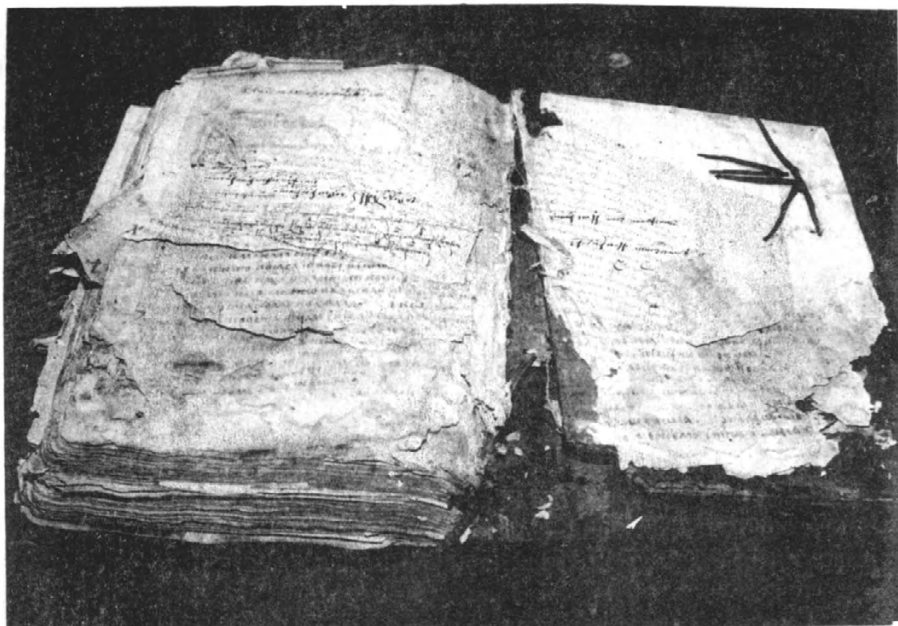
Слика 1. Четворојеванђеље, прва пол. XIV вијека. Рукопис на пергаменту, бр. 70, (Подврх - Бијело Поље)

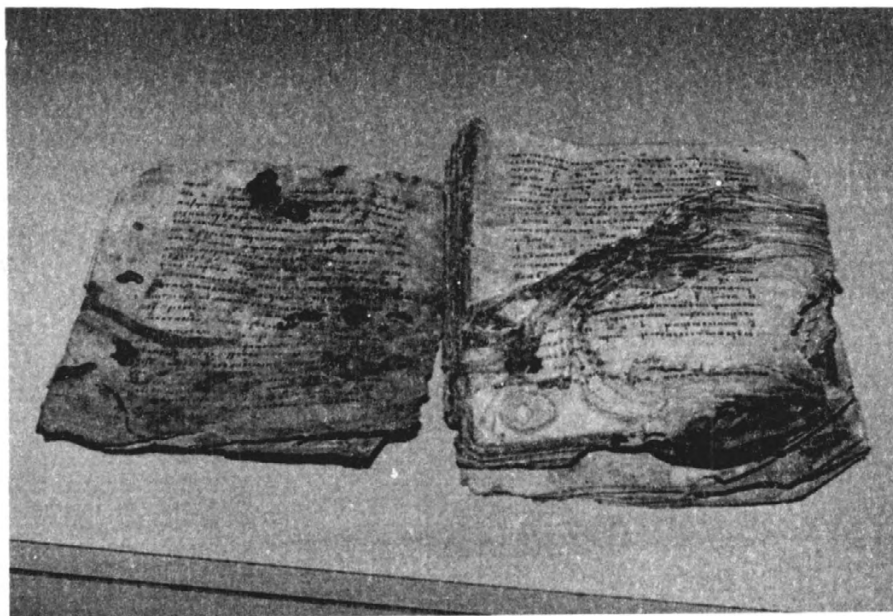
Слика 2: Минеј за март, рукопис XVI в., папир (Цетињски манастир, Вуксан бр. 28)

Слика 3: Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића из 1493/94. године (недавно пронађени примјерак у Цетињском манастиру, бр. 10 допуна-допуне), у фази распадања.

Слика 4: Минеј за август, рукопис XV в. са дјеловима из XVI и XVII в. (Цетињски ман., Вуксан бр. 205^D - 206^F).

Слика 5: Јерусалимски типик, средина XIV вијека. Рукопис на пергаменту, бр. 64 (Подврх - Бијело Поље).

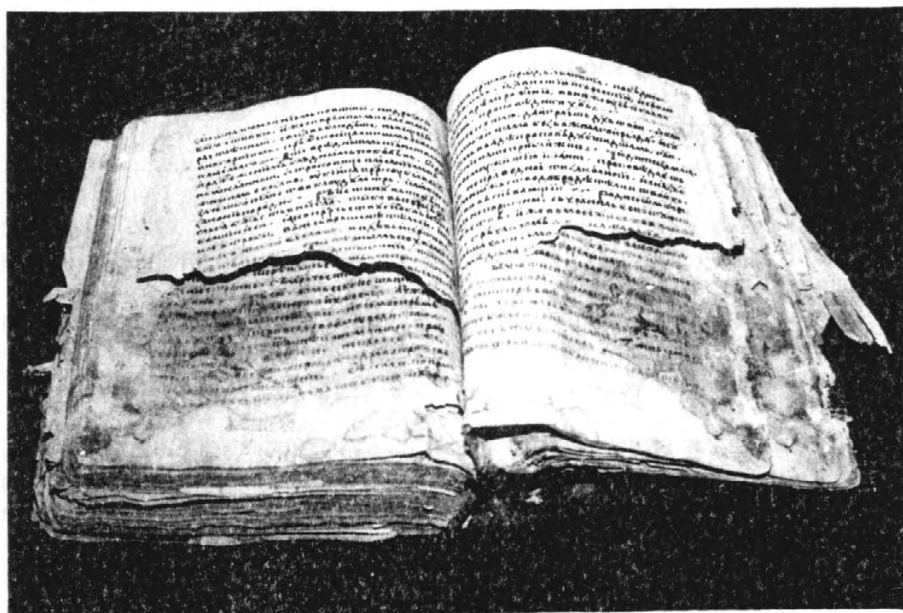

Слика 6: Зборник слова, поученија и апокрифа, рукопис XVI в., папир (ман. Никољац, Мошин бр. 52).

Слика 7: Минеј за јуни, рукопис XVI в., папир (Цетињски манастир, Вуксан бр. 34). л. 153^v - 154^r. замрљани и набрани од влаге.

Слика 8: Рукописни минеј за август, XV са дјеловима из XVI3 и XIII в. папир (Цетињски манастир, Вуксан бр. 36); л 189^v - 190^r; књига у фази распадања.

штампане књиге. У свом варварству рушили су и гробља, отварали свјеже гробнице погинулих Црногораца и сјекли им главе.⁵

У приморском дијелу Црне Горе, који је био под Аустро-Угарском, и поред нешто веће толеранције и културног нивоа, није се уопште примјењивао Закон о заштити споменика културе који је био донесен 1873. године.⁶ Ради тога су споменици културе дијелили судбину народа којему су припадали.

И поред таквога стања и непостојања организованог система заштите споменика културе, свијест о културној баштини у Црној Гори била је веома развијена. Та се баштина понекад поистовјећивала са слободом, независношћу и националним бићем. Њих је, свакако, било знатно више, али су многи неповратно изгубљени, посебно покретни споменици које је било најлакше уништити. Када се зна да је територија Црне Горе била распарчана и под разним освајачима, да су на њој егзистирали различити друштвени односи, да су се дешавала разна разарања, пљачке, паљења, ратни сукоби, вјерска нетрпељивост, економска немаштина, патријархална изолованост друштва, недостатак образованих људи и институција образовања и културе, изолованост од осталог свијета и сл., онда је право чудо да се сачувало толико споменика културе.

Објашњење за ово се може наћи, првенствено, у заосталости патријархалног друштва које је било у сталном и дуготрајном сукобу са бројним и јаким непријатељима који су га окруживали. Однос према старини није био само поштовање те старине, проистекло из патријархалног гледања на старо, већ потврда свога идентитета и нужна инспирација свога постојања и мукотрпног живота. Стари рукописи, повеље, књиге, писма и сл. чувани су поред свих недаћа као нешто најдраже. Дуга политичка изолованост и природна неприступачност краја, као и уопште слаби контакти са осталим свијетом, омогућили су да се ова баштина, и поред свих недаћа, дуго одржи и сачува. А ријетки посјетиоци из Аустрије и Русије интросовали су се готово искључиво за војно-политичке особине тог краја Црне Горе.

Ако су Црногорци инстинктивно осјећали вриједност своје културне баштине, веома мали број је објективно знао за њену вриједност. Они из развијенијих земаља који би то могли да вреднују, нијесу ни претпостављали да таква баштина постоји у Црној Гори. А онда када су се знали споменика културе увјерили да их има у Црној Гори, тада се и однос према њима измијенио и заштити споменика културе постала стварни проблем.

Међу првим људима који су схватили вриједност споменика културе у Црној Гори може се сматрати владика Сава Петровић. Он је, према неким сазнањима, скупљао и чувао старине, преписивао или давао преписивати старе повеље, особито повеље о манастирским имањима.⁷ И владика Пе-

5. Б. Павићевић, *Црна Гора у рату 1862. године*, Београд 1963. године, 353, 362, 386.

6. Д. Тафро, нав. дјело, 6.

7. П. Ровински, *Черногорја*, С. Петербург 1888, 545; *Љетопис матице српске*, 167 (1891), 2.

тар I Петровић Његош је добро процјењивао културне споменике, особито писану грађу.⁸ О томе свједочи, у свом путопису, проф. А.Кухарски, који је 1825. године посјетио Цетиње. Међутим, шири однос и систематичност у прикупљању и чувању споменика културе посебно је изражавао Петар II Петровић Његош. Према писању „Српских народних новина“ од 11. априла 1840. године, Његош је у свом дому имао „ријетку збирку оружја. Међу њима више прекрасни од части и скупоцјени предмети, но највише од времена, кад је полумјесец цвјетао, од Турака освојени али иначе и комада оружја од старих Сарацена и многи народа света“.⁹ Посебну пажњу Његош је поклањао писаним документима. Он је и архиву Цетињског манастира пренио у Биљарду,¹⁰ јер су још 1836. године скидане архивалије из поткровља Манастира да се не би запалиле и да Манастир не би изгорио.¹¹

Било је то доба плодне науке, када су дјеловали Вук Караџић, П.Шафарик, Ђ.Даничић, и други, са којима је Његош одржавао присне односе и чији су му радови били познати. Вук Врчевић, у биографији Петра II, је ово забиљежио: „Ако је, дакле, икакав овакав документ претекао и при руци Владици заостао и њему у руке дошао, или за њега чуо да се негдје, као лијек или бијела врана налази, он га је макар како набавио и чувао. Али, бојећи се да и ове не постигне иста судбина, пред саму смрт све ово спреми по нарочитом човјеку у Београдску библиотеку, као и неке стародавне рукописне црквене књиге србуље, јер је знао да ће се онамо највјерније чувати и ондашњем Ученом друштву на неку корист служити“.¹²

Његош је истраживао и прикупљао грађу за црногорску историју и у другим архивима. Отуда Станоје Станојевић каже: да је Петар II Петровић Његош први код нас обратио пажњу на Млетачки архив да се у њему траже подаци за историју српскога народа. Сплићанин Ф. Карара прича како му је Владика говорио „о повјесници Црне Горе и о начину којим најудобније о н мишљаше скупити материјал. Прије свега, мора се обићи село по село, обележити знаменитија мјеста и простор најглавнијих бојева, сабрати много изгубљених предања и народне песме, преписати све што се налази у главним европским књижницама, особито у млетачким, римским, петроградским и у архивима далматинским“.¹³ Када је Његош отишао у септембру 1846. године у Млетке дао је преписати нека документа за историју Црне Горе. О томе из Рима пише Вук Поповић 23. априла 1847. године Вуку Караџићу: „Видио сам се са Владиком Црногорскијем – фали се много на Млетке да је ту највеселије и најмилије дане провео. Чинио је из архива преписати 220 комада књига, све о самој Црној Гори, и

8. Ст. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку - извори и историјографија*, Београд 1937, 6.

9. П. Шоћ, *Прилози за културну историју Црне Горе*, Београд, 1939. 12,13; Зетски гласник, 13.VIII 1938.

10. П. Шоћ, нав. дјело, 10; Д. Милаковић, *Историја Црне Горе*, Задар 1856, VIII.

11. В. М. Медаковић, *П.П.Његош*, Нови Сад 1882.

12. *Љетопис матице српске* 46,1914,135,199; Ст. Станојевић, нав. дјело, 262.

13. Ст.Станојевић, нав.дјело, 158.

донио их је са собом”.¹⁴ Међутим, о томе најбоље каже сам Његош у предговору *Шћепана Малог*: „Због важности догађаја и због чудноватости Шћепанове ја сам желио штогод о њему писат, и доиста, да случајем не пођох у Млетке у почетку 1847. године, не хтијох ништа вјернога о њему своме роду објелоданит. Али у Млетке кад дођох, потрудим се и којекako улезем у огромну Архиву бивше старе Републике Млетачке. Господин Томазео усрдно прискочи и би ми на руку: чувара од Архива, старога маркиза Солари, готово слободном и веселом горском поезијом и причањем замађијам, те ми добри старац почне по мојој ћуди играти; пет шест ваљатијех писарчића три читае недјеље по свим угловима од архива копаше, а штогод се могло наћи о чудноватом Шћепану и о другијем стварима, односнећи се југословенства, све исписаше”.¹⁵

И за вријеме књаза Данила се, према могућностима, поклањала пажња културној баштини. Вук Врчевић саопштава да су, за вријеме док се налазио на Цетињу, као секретар књаза Данила, у једној одаји у Биљарди „званој ризница” биле смјештене све златоткане свештеничке ризе, митрр и друге драгоцене црквене старе ствари, као и грамате рускијех царева.¹⁶

Са развојем државе, однос према културној баштини је добијао све одређенији облик. Већ у рату 1862. године, када је постојала опасност да турске трупе продру на Цетиње, смишљено се врши евакуација културних вриједности. То је најбоље илустровао, као свједок догађаја, чешки сликар Јарослав Чермак својим радом „Пренос драгоцености из двора на Цетињу”.¹⁷

У вријеме о којем смо говорили било је безброј елемената који су уништавали покретне споменике културе. Насупрот томе, биле су ограничене могућности њихове заштите и мали број субјеката који су их, из било којих разлога, чували и штитили. Поред изнесених узрока који су утицали на чување споменика културе, у XIX вијеку је присутан и један посебан однос према писаној споменичној грађи који је имао судбоносан исход за очување тога дијела наше културне баштине. Томе су погодивале разне околности које карактеришу посебност земље и друштва а нарочито у односу на културну баштину и националну културу уопште.

Судбина архивске и књижне грађе у Црној Гори XIX вијека

Појавом Француза на нашем приморју, почетком XIX вијека, појачава се интерес за Црну Гору и све се више у Европи шире комплетнија сазнања о њој. Одједном се Црна Гора нашла на важном географском и политичком положају у Наполеоновим продорима на Исток, па долазе учени Французи и о њој доста опширно пишу. То је дио француске поли-

14. Ђ. Поповић, *Историја Црне Горе*, Београд, 1896,183; Вукова преписка VII, 52, Београд 1913.

15. П.П. Његош, *Лажни цар Шћепан Мали*, Загреб 1851.

16. *Љетопис матице српске* 46, 1914, 199; Ст. Станојевић, нав. дјело, 262.

17. В. Черни, *Јарослав Чермак*, Записи III.

тике која жели што више сазнати о народу који их интересује. Посебно мјесто заузимају интересовања за народ и земљу, обичаје, економију и културу уопште. Ради тога француски написи о Црној Гори постају далеко комплекснији и објективнији од дотадашњих. Разбијајући фаму о „дивљем“ народу и саопштавајући неке податке из црногорске историје, европска културна јавност је добила, поред радозналих мотива, и увјеравања о одређеном културном наслеђу. Та сазнања, поред објективних услова и тежњи развоја науке у Европи тога времена, инспирисала су оне најватреније да се заинтересују за Црну Гору и предузму разна истраживања. У тим истраживањима није било тешко открити да се, на овој територији, одвијао један активан културни процес прожимања разних цивилизација у прошлости. Посебно су интересовање побудили остаци средњевјековне историје, који су имали огромног удјела у општој словенској историји. На овој територији је то било на извјестан начин, конзервирано, како због своје изолованости, тако и због специфичних географских и политичких услова. Са друге стране у Црној Гори се жељно очекивао сваки Европљанин. Доста је било изолованости и нечујног бола, па се сматрало да ће сваки странац бити глас више за Црну Гору у несхватљивом односу политичких игара. Сам Његош је то најбоље изразио у Горском вијенцу: „Да је игдје брата у свијету да пожали ка да би помога“. Црногорски владика, а и други виђенији људи који су тада чинили мисаону снагу Црне Горе, нијесу презали да таквим странцима дају оригинална документа и све оно што је могло доказати постојање, борбу и самосталност црногорског народа. Знала се вриједност тих докумената, али се сматрало да се једино њиховом снагом може доказати оно што су жељели – да се призна муком стечена слобода Црној Гори.

Деценијама су путовали ратни трофеји од Црне Горе до Петрограда да се докаже борба, вјерност и оданост руским царевима. Знајући снагу писане ријечи и науке, црногорске владике су дочекивале стране истраживаче са свом могућом пажњом. Били су им гости, давали су им пратњу, омогућавали све што захеле, а често и испраћали с поклонима међу којима је било ријетких предмета културно-историјског карактера. Мимо тога, у Црној Гори та баштина није имала своју адекватну функцију и праву вриједност, била је „мртво слово на папиру“, а није се могла организовано презентирати, нити било како другачије искористити. Број једва писмених људи био је ограничен, без научне мисли и услова за њен развој, сиромаштво у свему сем у духу и слободи, а сиромаштво је било велика несрећа. Можда се још увијек нијесмо ослободили од „среће“ коју доносе странци.¹⁸

Овакву „широкогрудост“ искористили су многи путници по Црној Гори. Као што то увијек бива, поред оних најдобронамјернијих нашли су се и они којима је сопствени интерес био изнад свега.

Када је наишло вријеме у којему су се споменици културе почели тре-

18. Првих година послје рата странцима су власти поклањале и предмете из музеја.

тирати као роба, то јест да се њима може правити уносан посао, онда су се тога посла почели да прихватају многи, у првом реду они који за друге особине тих објеката нијесу знали, или их оне нијесу интересовале. Трговина се увлачи у културу и да би је што боље разорила узима као повод научну потребу. А научници се тако одричу ужитка да узму изворну грађу да би лакше дошли до научног сазнања. Ово је била пракса прве половине XIX вијека, бар тамо гдје се о томе није водило довољно рачуна. То свједоче веома значајне заоставштине појединих научника. Чак се сматрало боље да се грађа налази у неколико осигураних европских центара, као што су Беч, Берлин, Петроград или Париз, него разбацана на разне стране и неприступачна.

На овакав или сличан начин из Црне Горе је однешено у друге центре непроцењиво благо покретних споменика културе, посебно писане грађе. На основу сачуваних података није могуће добити тачну представу иако је оно што се зна запањујуће. Велики дио података или није био никада нотирани или се није сачувао. Само илустрације ради навешћемо неколико сачуваних података.

Још 1720. године познати научници Ф.Ричепути и П.Бица су тражили, скупљали и испитивали старине у Боки Которској и Црној Гори. То су први истраживачи који су смишљено отишли на терен да скупе материјал за монументално дјело о историји цркве у нашим земљама (*Illyricum Sacrum*), које је касније завршио Фарлати. Они су 11. јула 1720. године стигли у Херцегнови а 13. јула у Котор. „Пошто су у Котору проборавили осам дана и скупили ту врло много материјала Ричепути и Бица су отишли у Будву гдје су им барски надбискуп Егидије и нека приватна лица дали много важних докумената”.¹⁹

У октобру 1805. године по Црној Гори је путовао руски официр В.Броњевски и занимао се за старине. Он је 1818. и 1819. године издао дјело „Записи морског официера” у којем говори о старинама у Црној Гори.²⁰ За вријеме владице Петра I, 1829. године, био је на Цетињу А.Кухарски, професор Варшавског универзитета, којег је тај универзитет упутио ради студија у Далмацију и Црну Гору. Тада му је Владика, између осталог, поклонили и један важан рукопис, а у часопису Чешког музеја Кухарски је описао 12 рукописа са Цетиња.²¹

Године 1824. основане су на руским универзитетима катедре за словенску филологију, па је ријешено да студенти иду у поједине словенске земље ради студија. Тако су П.Прејс са Петроградског и Н.Срезњевски са Харковског универзитета посјетили Црну Гору, али су претходно добили инструкције од Вука Караџића и Копитара а затим од С.Милутиновића.²²

Веома ревностно је скупљао старине Јанко Шафарик који је покушао да дође у Црну Гору 1824. и 1833. године. Он је 1842. године тражио од

19. *Croatia Sacra* 1, (1931), 267-9; Ст. Станојевић, нав.дјело, 142.

20. Ст. Станојевић, нав.дјело, 143.

21. Ст. Станојевић, нав.дјело, 143.

22. Ст. Станојевић, нав.дјело, 189.

Његоша податке о Зетској епископији, о Градцу, Рибници и Брскову, а 1851. године писао је Погодину: „Код Југословена је учињено важно рукописно откриће за мене. Другим старим рукописима сам на прагу. У марту ћу тамо путовати, а дотле - велико ћутање”²³ В. Гагић јавља 1833. године Шафарику „да је добио из Црне Горе неке повеље Ивана Црнојевића, и да ће му послати те, и још неке друге повеље, које је преписао”.²⁴

Очи Европе на Црну Гору, као баштину старих словенских рукописа, скренуло је сензационално причање како су нађени врло важни српски рукописи. Тако су по тим гласовима прво енглеске, па француске а онда и друге новине донијеле 1837. године биљешке како су у Црној Гори неки калуђери нашли један сандук пун старих српских рукописа и пренијели га у Србију. Прву вијест о наласку старих повеља донио је енглески лист „Galignani messenger” у једном допису из Крагујевца, у коме се прича, како је један калуђер случајно нашао на Цетињу у Манастиру неки рукопис, са летописима, писаним на разним словенским језицима, у којему је приказана историја Словена од њиховог доласка у подунавске земље. Тај рукопис је, каже се даље у допису, откупио за 5.000 дуката кнез Милош и једном одбору научника повјерио да га изда. Из енглеског листа је вијест пренијета у „Journal des Débats” па у друге листове Европе.²⁵

Капетан Фрањо Ковачевић 1843. године „тражио је по Боки пјесама, натписа, докумената и старих србуља”.²⁶ У манастиру св. Тројице код Пљеваља био је 1852. године Јоаким Вујић.²⁷ Ради истраживања у Црној Гори путовао је 1852. године архимандрит Јосиф Јуришић. Он је о томе издао књигу „Дечански првенац” а послје тога је био игуман у манастиру Подлаштва и Савини.²⁸ У љето 1857. године, руски конзул у Дубровнику А. Гилфердинг, обишао је св. Тројицу и Пиву. „Гилфердинг је на свом путу узимао гдјегод је могао старе рукописе. Врло много их је налазио и по путим и напуштеним црквама и манастирима, гдје их нико није чувао нити је ко на њих свраћао пажњу и гдје су оне биле неминовно изложене квару и пропасти. У једном пустом манастиру на Тари од србуља је узео што је могао понјети (особито писане на кожи), али их је још много остало”.²⁹ И Јастребов, руски конзул у Призрену и Скадру, пише о повељама на Цетињу, Врањини и др. За Миклошићево издање „*Monumenta Serbica spectantio historiam Bosnae, Ragusii*”, 1858. године Ст. Станојевић каже: „Неке повеље и друго дали су му В. Јагић, А. Гилфердинг, Вук, И. Кукуљевић и Његош.”³⁰ У Манастиру св. Јована у Ђурашевићима, у Боки Которској, от-

23. Ст. Станојевић, нав. дјело, 202.

24. *Старине* 14 (1882), 196-205; *Гласник* 63 (1885), 40-1; Вукова преписка III, 14,31.

25. Ст. Станојевић, нав. дјело, 315. Ово каже у вези с издањем збирке Павла Карано Твртковића у Одеси 1840. године, кад су штампане 162 повеље.

26. Вукова преписка VII, Београд 1913. 25,42.

27. Ст. Станојевић, нав. дјело, 135.

28. Ст. Станојевић, нав. дјело, 108.

29. Вукова преписка VII, Београд, 1913, 355.

30. Ст. Станојевић, нав. дјело, 333.

копано је икона, кандила, чаша, рукописних књига, прибора, што се све продало за ситне новце и крадом у Млецима или како други кажу у Русији.³¹

Посебну активност на прикупљању писаних споменика културе са територије Црне Горе показао је Вук Караџић. Он је у ту сврху допутовао у Црну Гору 1834. године. Захваљујући се на помоћи за ово путовање, Вук пише Шишикову како је провео 13 мјесеци у Црној Гори, Паштровићима, Боки и Дубровнику. За читаво вријеме боравка извјештавао је Копитара о стварима које је нашао. Тако, 12. септембра 1834. године пише: „Чуо сам да у Херцеговини, на два мјеста, има сила словенских рукописа на пергамену, и гледаћу преко Владике, да би их како добавили, барем да их само видим и опишем”.³² Из Котора 9/21. новембра исте године пише да је чуо да у Боки, у цркви св. Луке код Рисна, има србуља, али их није могао видјети. Прегледао је србуље у Рисанској цркви, гдје има једно јеванђеље на пергамени.³³

У скупљању рукописне и штампане грађе Вука је помагао Лукијан Мушички. Али његови главни повјереници за Црну Гору били су Вук Врчевић из Рисна и Вук Поповић из Котора. Са њима је Вук Караџић развио организовану мрежу прикупљања старих рукописа и књига, која се претворила у својеврсну трговину. У биографији Вука Караџића Љубомир Стојановић пише: „Готово да би се могло рећи да је (Вук) већег прихода имао од продаје старих рукописа и старих штампаних књига, него од списа. Још од првих долазака у Србију почео их је по препоруци Копитаревој прикупљати, а он му их је откупљивао за дворску библиотеку. Поручивао је својим пријатељима да их откупљују, нарочито Вуку Поповићу и Вуку Врчевићу у Далмацију и Црну Гору од куда их је највише и добио. Он је те књиге продавао или једну по једну или повеће колекције бечкој и берлинској библиотеци, али је четрдесетих година развио праву трговину с Погодином, који му је прописао и таксу пошто ће му их откупљивати, почињући од 10 рубаља (за одломке веће од 50 листова), а за рукопис на кожи с означеном годином 150 рубаља. Вук их је плаћао од 2-4 форинте сребра и узимао у размјену за нове црквене књиге рускога издања, које је набављао опет преко Погодина. Прва пошиљка коју је послао Погодину, износила је 1155 рубаља (10. октобра 1846. године), друга 985 (25. јуна 1847.), трећа 1400 (12. новембра 1847.), четврта 1205 (без датума). Кад се већ заситио и по више примјерака од исте књиге имао, Погодин му је смањио куповну цијену (9. јануара 1848.) и зато му Вук пету пошиљку шаље без ознаке вриједности, остављајући њему да је таксира. Тада се почео обраћати и другим, Срезњевском, Ал. М. Књажевићу, Бодњанском и др. нудећи им књиге на продају”.³⁴

За више од четврт вијека смишљеног и организованог прикупљања

31. *Насеља* 9 (1913) 385.

32. *Вукова преписка* I, 457.

33. Ст. Станојевић, нав. дјело 212.

34. Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Ст. Караџића*, Београд 1924, 708-9.

писане и штампане грађе по црквама и манастирима у Црној Гори, Вук Врчевић и његов пашеног, свештеник Вук Поповић, ненадокнадиво су оштетили културну баштину Црне Горе. Може се то упоредити са целокупним дотадашњим уништавањима тога фонда. У овом послу користили су се готово свим средствима. Тако је Вук Поповић, као свештеник, злоупотребавао повјерење својих колега и користио њихову полуписменост и незнање да мијења рукописне богослужбене књиге за нове штампане. Оба Вука су значајно користила немаштину и глад становника Црне Горе који су, ради исхране и спасавања од глади својих породица, продавали све своје драгоцености или их залагали. У остваривању својих циљева служили су се и уцјенама, пријетњама и утајама.

Вук Врчевић је, поред осталог, искористио и своје службовање на Цетињу, када је 1852. године постао секретар књаза Данила. О томе пише Вуку Караџићу фебруара 1857. године, поводом Миклошићева интересовања, посредством неког католичког свештеника Љубића, да добије препис једног „стародревног тестамена“. Тим поводом Врчевић је послао Вуку списак свих „стародревних рукописних оригиналних докумената“ који се код њега налазе. Већина тих докумената су разни црногорски акти из XV, XVI и XVII вијека, врло важни у сваком погледу. Врчевић моли Вука да тај списак покаже Миклошићу, па ако су му та документа потребна, да их купи.³⁵

У марту 1863. године Врчевић пише Вуку да је сакупио 10-15 србуља, али се жали да је све пробрао Никифор Лучић.³⁶

Како је Вук Поповић сакупио грађу од својих колега свједочи и писмо у којем о томе пише Вуку Караџићу 9. маја 1853. године: „Један по уцијенио ми једну распаданицу 2 фор. ма кад му рекох неколико по рисански ... накриви врат! па вам је шаљем на дар“.³⁷

Овакви поступци Вука Врчевића и Вука Поповића изазвали су револт свјесних људи у Црној Гори. Истина, они нијесу имали снаге, нити средстава да спријече њихове поступке, али су на одређен начин протествовали и реаговали. О томе пише сам Врчевић жалећи се Вуку Караџићу: „Што је за мене стидно, да су мене много нека овданиња лица, нашега и римскога закона, с разлогом укорили, говорећи ми, да не чиним поштено што Боку од овакве древности чистим“...³⁸

Али, они нијесу осиромашили цркве и манастире само у Босни, него по читавој Црној Гори, а дијелом и по Херцеговини. Нијесу чekali да им се предмети нуде, већ су их тражили, слали истраживаче или сами путовали да их пронађу.

У овом послу добијали су тачне инструкције од Вука Караџића. Он их је упућивао, не само на материјал који ће прикупљати, већ им је одређивао цијену и начин како ће га откупљивати и прибављати. Материјална корист коју су оба Вука овим послом остваривали била је за њих веома

35. Вукова преписка VII, Београд 1913, 172.

36. Ст. Станојевић, нав. дјело 234.

37. Вукова преписка VII, Београд 1913, 172.

38. Ст. Станојевић, нав. дјело, 225.

значајна и она је била један од основних мотива због којег су се толико ангажовали.

Разорно дјеловање ових наших грађана није имало свога примјера нити сљедбеника. Можда и због тога што су се знатно измијениле околности и порасли услови за бољу заштиту наше културне баштине. Посебне околности које су користила оба Вука, а које су им ишле на руку, описао је Врчевић 14. новембра 1858. године из Задра Вуку Караџићу кад му шаље неке „старе рукописе и которски записник“ па каже: „Ове старе рукописе, мало мање него све, уграбио сам као на силу неким Црногорцима, кад су Омер-пашине године фишкеке савијали, и бог зна каквих много лијепих и важних писама у фишкеке раздрли, од кише сагњело и миши у гњијездо развукли“.³⁹

Почеци систематске и организоване заштите

Релативни мир, који је 60-тих година XIX вијека захватио Црну Гору, допустио је да се спроведе низ активности на унутрашњем плану уређења државе и односа њених субјеката. Тако је 1867. године основана Комисија која је имала задатак да утврди стања манастирских имања. Тада је утврђено да се имања дају под аренду а од прихода се, између осталог, поправљају и одржавају манастири. Слиједјеће године (1868.) Народна скупштина је прогласила финансијску реформу у склопу које је донесена и одредба да „у имовину државе улази: сва нумерисана ризница, у коју долази хисторичко оружје и остале драгоцености, архив...“⁴⁰, што се може сматрати првим законским актом који се дјелимично односи на заштиту споменика културе у Црној Гори. Ово је био максимум законске регулативе која се у тим околностима могла достићи. Од тада се све више и систематичније поклања пажња културног баштини, у чему велику улогу играју образовани појединци и странци.

Већ се 1870. године, у дијелу оружане радионице, зване „Лабораторија“, формира одјељење ратних трофеја које је имало карактер војног музеја.⁴¹

Веома савремен поглед и развијену свијест о вриједностима културне баштине, о потреби и начину чувања, изнио је Јован Павловић у писму заступнику министра просвјете и министру финансија војводи Ђуру Церовићу, 15. марта 1879. године. Он предлаже хитно оснивање народне библиотеке и музеја (јер је већ постојала Библиотека у оквиру Богословије а Музеј при Лабораторији), па између осталог каже како би се на тај начин: „... и за навјек сачувало многу драгоцену старину, која је сад, у оваквом стању нашем у опасности да се за свагда изгуби.

... Ја сам слуша да по разним крајевима Црне Горе има много разбацанијех старина од непроцјенљиве вриједности, које или зуб времена

39. Вукова преписка VI, Београд 1912, 642.

40. *Педесет година на престолу Црне Горе 1860-1910, Цетиње 1910, 95.*

41. *Арсо Пајевић, Из Црне Горе и Херцеговине, успомене војевања за народно ослобођење 1876. године, Нови Сад 1891. 328-329.*

троши, или их људи, не познајући им вриједност, кваре и за своје обичне потребе употребљавају. Тиме се науци и држави наноси губитак ненадокадив”.⁴²

Посебну активност на заштити споменика културе у то вријеме развијао је Марко Драговић. Крајем 1883. године и почетком 1884. он објављује „Упутства за скупљање материјала за историју и ђеографију Црне Горе” и износи предлог за оснивање археолошког друштва.⁴³ Врши попис најстаријих књига које се налазе у Црној Гори, а посебно оних у Цетињском манастиру и пише о томе у чланку „Старине црногорске”.⁴⁴ Први од наших аутора објављује библиографију радова о Црној Гори⁴⁵ и даје упутства за истраживања на налазиштима по Црној Гори.⁴⁶

Посљедње деценије XIX вијека активност на истраживању и прикупљању културне баштине резултира доношењем 1896. године Закона о књажевској црногорској библиотеци и музеју и отварањем тих установа у новосаграђеној згради Зетског дома на Цетињу.⁴⁷ И поред тога, питање заштите споменика културе није било у цјелости обезбијеђено, јер ни први црногорски Устав из 1905. године не третира ту материју. Истина, он је у чл. 207. омогућио доношење ближих законских прописа. На основу тога је унесен чл. 16 у Општем имовинском закону, али се у њему не даје јасна слика споменика културе. Много је јаснији Закон о заузимању приватних добара за јавну (народну) потребу уз накнаду за исто (експропријацију) из 1906. године.⁴⁸

Црногорска Народна скупштина у првом редовном сазиву 1907. године специјално се бавила питањем заштите споменика културе. На основу тога је Министарство просвјете и црквених послова Књажевине Црне Горе направило распис свим обласним управама, капетанијама и општинским судовима П.Бр. - 626 од 4/17. марта 1908. године у којем се „... најстрожије забрањује како изношење из Књажевине Црне Горе тако и распродавање странцима ма каквијех било старина”. Не наводећи мотиве овакве одлуке, у распису се каже да није потребно поближе објашњавати „... од какве је важности и користи по правилан народни развитак и његову културу очување оних објеката који су тјелесно везани с прошлошћу народном и без које није могуће тачно познавати савремени живот као резултат те прошлости, нити пак стварно дјеловати на народну будућност”.⁴⁹

Али, иако Црна Гора није имала специјалних закона за заштиту споменика културе била је потписник Хашке конвенције о законима и обичајима рата на копну (IV) од 1899. и 1907. године и Правилника који је са-

42. АДМЦ, 1879/6 (Архив Државног музеја Цетиње).

43. *Глас Црногорца* 1883, 52; 1884, 1.

Закон о основним школама у Црној Гори из 1884. године обавезивао је учитеље и свјештенике да пописују и прикупљају све објекте од важности за музеј.

44. *Глас Црногорца* 1884, 42.

45. *Глас Црногорца* 1886, 13,30,27,28,29,33.

46. *Глас Црногорца* 1886, 31,49,50.

47. Ст. Вујошевић, *Улога музеја у служби заштите споменика културе у Црној Гори*, Старине Црне Горе VI, Цетиње 1878, 126; *Грлица, календар црногорски за прошлу 1897. г. Цетиње* 1896, 78,79.

48. Ст. Вујошевић, *нав.дјело*, 127.

49. Министарство просвјете 1908, 1201; Стенографске бильешке Црногорске народне скупштине првог редовног сазива 1907.

ставни дио Конвенције а који садржи два принципа заштите културних добара у случају оружаног сукоба.⁵⁰

Без обзира на међународне Конвенције Црна Гора је, за вријеме трогодишње аустроугарске окупације 1916-1918. године, тешко страдала у сваком погледу, па је и њено културноисторијско наслеђе драстично опљачкано и уништено.⁵¹

Укључивањем Црне Горе у нову заједницу, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, појавиле су се нове опасности за поједине дјелове њеног културног наслеђа. То се у првом реду односи на онај дио објеката који је припадао династији Петровића, односно на споменичне фондове који су се налазили у дворовима те династије, или били везани за њих. Нове друштвене снаге, које су преузеле власт, непријатељски су се односиле према тој баштини и добрим дијелом допринијеле да се, до тада сачувани дио, уништи. Тако су нестале бројне вриједности из двораца на Цетињу, Риједи Црнојевића, Његушима, Бару, Подгорици (Титограду) и Никшићу.⁵²

У Југославији између два свјетска рата није постојало специјалних закона којима се регулише заштита споменика културе. Међутим, у појединим законима су нормирани односи државе и појединца према споменицима културе. То се посебно налази у чл. 121. Закона о шумама од 26.XII 1929. године; у чл. 24. и 25. Грађевинског закона од 7.VII 1931. године и Уредби о националним парковима од 12.VI 1938. године. Међутим, у свим овим уредбама не види се ко је надлежан да се стара о извршењу ових прописа, чиме је њихова улога сведена на теоретски приступ, без практичне вриједности.⁵³

Од 1926. године новоосновани Државни музеј на Цетињу се, кроз своје дјеловање, стварно бави заштитом споменика културе. Његова дјелатност је била проширена чињеницом да је у његовом саставу радила национална библиотека и архив као одјељења тога Музеја. Тако је у то вријеме институционална база била сведена само на ту установу, што значи да је била ужа него последњих година постојања независне Црне Горе.⁵⁴

За вријеме другог свјетског рата наша културна баштина је била из-

50. Вл. Бргуљан, *Међународни систем заштите културних и природних добара*, Загреб-Београд 1985. године.

51. Р. Драгићевић, *Државни музеј на Цетињу 1896-1956. г. Историјски записи XIII*, Цетиње 1957, 61-98.

Имеђу бројних варварских радњи којима је аустроугарски окупатор 1916-1918. године уништавао црногорску културну баштину издвојићемо следеће: Одмах по уласку војних јединица на Цетиње, зграда Зетског дома, у којој су били смјештени Позориште, Музеј и Библиотека, претворена је у коњушницу а инвентар разнесен или уништен. Да би укрили ово варварско дјело, приликом евакуације са Цетиња, запалили су зграду.

52. Р. Драгићевић, *нав.дјело*, 61-98.

53. Р. Љубинковић, *Стање и проблеми заштитне службе у ФНРЈ, Зборник заштите споменика културе I*, Београд 1950 (1951), 8.

54. Д. Вуксан, *Музеј и народна библиотека на Цетињу*, Записи 1937, књ. XVIII, 3; П. Шоћ, *нав.дјело*.

За вријеме независне Црне Горе на Цетињу је поред Музеја у Зетском дому са 5 збирки, постојала Манастирска ризница, Збирка оружја Министарства војске у Лабораторији и Збирка драгоцености Министарства финансија.

Фебруара 1938. године отворен је у Котору Музеј Бокељске морнарице у дијелу зграде Гргуринина са сталном поставком. Ј. Мартиновић, *Двадесетогодињица Рада Поморског музеја у Котору у новим условима*, Годишњак Поморског музеја у Котору XX, 1972, 9-17.

ложена вихорима тога рата, било кроз оружани сукоб који је перманентно трајао или кроз уништавање и пљачке које су свјесно вршили окупатори. Тако су италијанске окупационе власти, као репресалије против бораца НОВ и партизанских одреда, палиле и пљачкале безброј села и других насељених мјеста. Том приликом је са грађевинским објектима уништено бројно и непроцјењиво културно благо које се састојало од писане грађе, умјетничких радова, историјских, фолклорних и других предмета. Окупатор је и организовано узимао бројне вриједне предмете из наших музеја и других културних установа.⁵⁵

Правни систем заштите културне баштине у СР Црној Гори

Нова револуционарна власт, која је изграђивана упоредо са борбом против непријатеља, показала је велико интересовање и разумијевање за нашу културну баштину. Поред више појединачних примјера бораца и старјешина који су радили на спасавању споменика културе, познате су и планске одлуке које су у то вријеме и на том простору имале законску снагу. Примјера за оба случаја има више али ћемо изнијети само ове.

Приликом борби кроз Морачу, комесар и командант Другог ударног корпуса Митар Бакић и Пеко Дапчевић узели су из Манастира Мораче *Октоих првогласник*, штампан у штампарији Црнојевића 1494. године, и упутили га у СССР да би ту вриједу инкунабулу спасли од уништења. Књига је враћена у Манастир Морачу септембра 1945.г.⁵⁶

Политички комесар Михаило Вицковић је сјутрадан по ослобођењу Цетиња (14. новембра 1944. године) упутио акт Управнику Народног музеја на Цетињу: „Ставља вам се у дужност чување имовине која се налази у Музеју и кругу Музеја. За све ћете, што не би било сачувано, лично одговорати“.⁵⁷

Још 20. децембра 1944. године Одјељење за просвјету Предсједништва ЦАСНО-а прописало је Упутство среском НОО о мјерама ради заштите културно-историјских споменика.⁵⁸

Како је та заштита изгледала у ратним данима на ослобођеној територији види се из извјештаја директора Народног музеја на Цетињу, проф. Мирка Меденице, Предсједништву ЦАСНО-а 30. децембра 1944. године у којем, између осталог, каже: „Музеј је под заштитом партизанских снага и брижљиво се чува“.⁵⁹

Одлука Националног комитета ослобођења Југославије о заштити и чувању културних споменика и старина од 20. фебруара 1945. године⁶⁰ означила је почетак организоване службе заштите споменика културе у Југославији и ударила темељ правном систему те заштите. Већ је 23. јула

55. Р. Драгићевић, нав.дјело, 61-98.

56. Н.С. Мартиновић, *Стари књижни фонд Црне Горе*, Старине Црне Горе I, Цетиње 1963. 9.

57. АДМЦ - 1944 - Регистратура.

58. Зоран Лакић, *Народна власт и заштита културних добара*, Овдје, децембар 1974, 24.

59. АДМЦ - 1944 - Регистратура.

60. Сл. лист ФНП бр. 10/45.

1945. године донесен први Закон о заштити споменика културе и природних ријеткости,⁶¹ који је касније прилагођен Уставу и потврђен 8. октобра 1946. године као Општи закон о заштити споменика културе и природних реткости.⁶² Исти Закон се 16. априла 1959. године трансформисао у Општи закон о заштити културних споменика.⁶³

У овом периоду су донесени и други законски акти који третирају питања заштите споменика културе са којима се комплетира правни систем заштите.

Иако су, од почетка стварања наше социјалистичке заједнице 1945. године, утврђени основни законски прописи о заштити споменика културе, требало је да протекне извјесно вријеме прије него су одређени специјални носиоци, који ће спроводити те прописе и вршити надзор над њиховом примјеном. Тај задатак је најприје, за Црну Гору, обављао Народни музеј на Цетињу и дуго се сматрао Институтом за заштиту споменика културе. Уз све то вршио је и надзор над другим музејима у Црној Гори.⁶⁴

Оволике обавезе Народног музеја на Цетињу у спровођењу мјера заштите нијесу се могле ефикасно извршавати, јер за то, у првом реду, није било довољно стручног кадра. Ради тога се инсистира да Музеј пренесе упутства среском НОО да се они укључе у систем заштите, како би се споменици заиста сачували.⁶⁵

И поред свих напора који су се вршили у циљу што ефикасније заштите споменика културе и укључивања широког круга субјеката, осјећала се потреба формирања самосталних стручних установа, које ће се старати и контролисати примјени донесених законских прописа и метода заштите. Из тих разлога је 1948. године формиран Завод за заштиту споменика културе и природних ријеткости на Цетињу.⁶⁶ Међутим, посебни црногорски Закон о заштити споменика културе и природних ријеткости донесен је тек 1946.⁶⁷ године. Од тада, упоредо са развојем друштвеног система и законске регулативе, мијења се и развија правни систем заштите споменика културе. Тај систем постаје скуп правних и друштвених правила о односима према споменицима културе. Он има за циљ стварање одређеног правног режима друштвених односа који ће омогућити да се специфично својство споменика културе трајно, ефикасно и стручно заштити.

И поред постојања Закона о заштити споменика културе, у пракси се та заштита није увијек досљедно примјењивала. Посебни проблем је представљао недостатак оцјене и валоризације објеката из прошлости. Тако је првих година послје рата била пренаглашена атеистичка одбојност према објектима вјерске провенијенције. Из тих разлога су током 1947. и 1948.

61. Исто, бр. 54/45.

62. Исто, бр. 81/46.

63. Исто, бр. 17/59.

64. Министарство просвјете НРЦГ бр. III-6591 од 4.VI 1946.

65. Исто, бр. IV-17676 од 25.XII 1946. године.

66. Уредба Владе НР Црне Горе о оснивању Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе и природних ријеткости, сл. лист НРЦГ бр. 16/48.

67. Сл. лист НРЦГ бр. 4/49.

године страдали многи црквени објекти, као што је то био случај са паљењем манастира св. Тројице у Брезојевици крај Плава, кречење живописа у манастиру св. Ђорђа у Добриловини крај Мојковца, избацавање мобилијара и црквених утвари из манастира св. Тројице код Пљеваља и слично.⁶⁸

Савремени правни систем заштите споменика културе је веома разгранат и обухвата специјалне законе и прописе, који својом цјелином регулишу односе према споменицима културе, као и оне законе и прописе који по специјалним питањима и задацима задиру у ту материју. Како се тај правни систем развијао може да се види на основу броја закона и законских прописа који се односе на заштиту споменика културе у Југославији за првих двадесет године послје рата. Тако је у 1968. години постојало 89 закона и законских прописа у којима се третира проблем заштите споменика културе и то 12 савезних, 4 међународна и 73 закона и прописа који су донесени у шест наших република.⁶⁹

Данас је тај систем још разгранатији па, према непотпуним подацима, у Црној Гори су на снази 23 закона и прописа које је донијела Република, са потпуним или дјелимичним третирањем питања заштите споменика културе. Томе би требало додати и дио међународног правног система који је наша земља ратификовала, а то су: 3 конвенције, 2 декларације чији смо ми аутори, 1 препорука, 1 правни акт и 5 општих аката.⁷⁰ Овдје није узете у обзир одлуке које су донесене посљедњих година. Свему томе треба додати и неколико савезних закона и прописа чија је примјена обавезна за земљу у цјелини.

И поред тако великог броја законских аката, који се односе на заштиту споменика културе, све више се истиче мањкавост и неусклађеност заштите. Основне замјерке, с правом, се упућују на рачун одређених празнина, с обзиром на сложеност наших друштвених односа, затим на нејасну терминологију и дефиниције које из тога произилазе.⁷¹ Велике празнине и нејасноће се осјећају и због чињенице да су истовјетне радње и мјерила у разним законима и прописима различито третирано.

Било би неопходно да надлежни органи службе заштите проуче све законске акте који се односе на заштиту споменика културе и у једној темељној анализи предложе њихово усаглашавање и допуне. Том приликом би се узели у обзир и акти међународног правног система заштите.

Принципи методе и карактер заштите споменика културе

Појам заштите споменика културе није код нас у правом смислу уви-

68. Подаци надлежних СИЗ-а за културу.

69. Правни систем заштите споменика културе у СФРЈ – Збирка савезних, републичких и међународних прописа. Материјал Сталне конференције градова Југославије – секција за заштиту споменика културе, Београд, новембар 1968. године.

70. Вл. Бргуљан, нав. дјело.

71. Синоптичке таблице реп. и покрајинских закона, сvezак XII, 9 Београд 1978. Извршена је компарација и расчлањено 106 појмова који су наведени у 7 музејских закона (сем Словеније) и међународних конвенција које се директно односе на музеј, као и законски прописи који су на снази у републикама и покрајинама, као и допуне закона за поједина специјална питања и датке. Ни један појам није идентичан у свим овим музејским законима.

јек довољно схваћен. Тај појам садржи и правно и друштвено обиљежје које је шире од правнога. Сви објекти који припадају друштвеној заједници имају правну заштиту али су споменици културе још и под специјалном друштвеном заштитом.

Заштита споменика културе је веома сложен процес активног односа друштва према своме наслеђу. Тај однос се уређује и димензионира законским прописима на основу сазнања и вредновања тога наслеђа. Њиме се регулише питање заштите аутентичности облика објекта и његове заштите од свих врста деструктивног дјеловања или потпуног уништења, међу које спада и крађа. Заштитом се одређују и услови коришћења тога наслеђа. Али законска регулатива је само подстицајни елеменат у систему заштите, који сам за себе не значи заштиту, већ је практично омогућава примјеном низа административних и техничко-технолошких поступака.

Темељи службе заштите почивају на откривању и вредновању остатака прошлости и њиховој трансформацији у објекте знања и значења. Предмет који није претходно стручно и научно обрађен и валоризован тек је потенцијални споменик културе, па се према њему не може одредити и спровести потребна и цијелисходна мјера заштите.

Данас је у готово свим установама културе у СР Црној Гори, а посебно на терену, стање још увијек такво да највећи дио предмета није уопште стручно-научно обрађен, или је та обрада површна. Ради тога служба заштите, у цјелини посматрано, и поред напора које је урадила у правцу обраде и валоризације споменика културе, још није постигла ни приближно задовољавајуће резултате. У таквој ситуацији немогуће је спровести било какав ефикасан систем заштите, не само од природног пропадања, већ и од других облика физичког уништења, крађе и других злоупотреба. Колико нам та чињеница смета, види се из честих прилика када нијесмо у могућности објаснити о каквом се објекту ради када се утврди његов нестанак. Посебно је питање, колико је нестало предмета културноисторијске вриједности, за које нијесмо уопште знали да постоје, односно нијесмо имали податке о њима.

Недостатак ваљаних података и стручно-научне обраде наше културне баштине катастрофално се одразио на инвентаре запуштених цркава и манастира. Из њих су годинама одношене иконе, крстови, свијећњаци, кандила, књиге и друге ствари, што, нажалост, не можемо ваљано доказати, јер ти објекти нијесу никад били нигдје евидентирани и инвентарисани. О томе нам могу посвједочити и инвентари запуштених цркава у Црмници из којих је послје катастрофалног земљотреса 1979. године спасено више од 1.000 објеката, међу којима су били: старе рукописне књиге, штампане књиге из XVI вијека, разне иконе, крстови, путири, свијећњаци, кандила, кристални лустери и полијелеји, заставе, везани текстилни предмети, архивска грађа и друго.⁷² Насупрот томе, зна се да су те исте цркве биле деценијама мета сакупљача старина и разних шпекуланата. На

72. Информатор 1, 2, (Музеји Цетиње) април - јун 1979.

жалост, дио инвентара из истих цркава се и данас налази по приватним кућама, под изговором да се чува, иако то није било предвиђено у систему заштите.⁷³ Чињеница да судбина споменика културе више зависи од моралног лика онога којему је тај споменик повјерен или доступан него од ефикасног система заштите је наша реалност. Она проистиче не само из стања на терену, него и из стања у установама културе које сабирају и чувају нашу културну баштину. Без потребне обраде и евиденције и без унутрашње и друге ефикасне контроле, питање злоупотреба је само лична особина оних којима је културна баштина повјерена. Из тих разлога, нема субјекта у систему заштите који би био у стању да изнесе тачан број крађа и злоупотреба споменика културе на територији СР Црне Горе за последњих 40 година. То је производ стања у којему, у првом реду, матичне службе појединих области културе не воде ни глобалне податке о стању фондова и збирки културног наслеђа, а да не говоримо о предметима на терену. Ни имаоци споменика културе више не обавјешавају надлежни Завод за заштиту споменика културе о промјенама у својим збиркама или о другим релевантним радњама или догађајима. Због тога нико нема тачне податке о фондовима културног наслеђа који се налазе код друштвено-политичких заједница или организација, радних организација, школа, војних јединица, разних конфесија и приватних лица.

Због недостатка истраживања, обраде и евиденције наше културне баштине веома је интензивна трговина културним добрима. При томе је не спречава ни право прече куповине које је унијето у Закон о заштити. Тако се појављује легална антикварна продаја у комисионима, продаја преко колекционара и нумизматичара. У томе учествују и нека наша извозна и туристичка предузећа, извозећи објекте умјетничког, занатског и етнографског карактера. Треба само завирити у радње појединих филигранција и других занатлија и видјети каква се роба тамо продаје. Бројне иконе, слике и занатске израђевине са нашега подручја сачињавају праве збирке које гледамо по иностранству, што све свједочи о интензивној и богатој трговини и извозу објеката споменичког карактера, а мимо контроле система заштите.

Сабирање споменика културе, као темељни облик њихове заштите, имало је до сада значајне резултате. Посебно се тај посао добро одвијао прве деценије послје рата, када није недостајало ентузијазма културних радника, нити романтичарског заноса према споменицима културе. Слабост тога сабирања били су спонтаност и стихијност, лишени систематичности и промишљеног истраживачког и планског рада.

Насупрот томе, сабирање је данас у великој зависности од финансијских средстава, јер антиквитети и друге умјетничке вриједности добијају на цијени. Томе је допринијело повећање броја богатих грађана, велика комуникативност, потражња умјетнина која се претворила у моду и нарасла трговина антиквитетима. Установе које се баве сабирањем културне баштине добиле су бројне конкуренте који су материјално способнији и

73. Исто, 26.

спремнији да плате за неку старину. На тај начин су никле бројне приватне збирке и колекције, архиви и библиотеке, којима могу завидјети установе које се тиме професионално баве. Чак и у атеистичким салонима се могу наћи иконе свијећњаци и богослужбене књиге.

Радње о којима смо говорили (истраживање, обрада, валоризација и евиденција) дио су заштите, на основу чега се одређују техничко-технолошке мјере заштите, као коначне радње у систему заштите. Тим мјерама се објекат доводи у изворно стање и штити од даљег утицаја времена и трагова старења и пропадања. Међу тим поступцима спада и смјештај објеката у просторе са повољним микроклиматским условима и на крају правилан однос приликом саобраћаја са објектом, односно манипулисања са њим. Предвиђени режим и поступак према споменику културе треба да је перманентан, ако се жели трајно сачувати.

Приказани елементи система заштите споменика културе су производ већег нивоа организованости, стручности и економског просперитета извршилаца тих захтјева. У том смислу у Црној Гори тек сада се почињу обезбјеђивати елементарни просторни услови, кадар и опрема. Готово у свим установама које чувају културно наслеђе недостају прописани депои за смјештај фондова покретних споменика културе. Недавно није било ниједног ваљаног депоа на територији Црне Горе, јер се брига првенствено поклања просторима за излагање те баштине. Тек се са новијим сазнањима и развојем музеолошке мисли и принципа заштите инсистира на адекватним просторима са регулисаном и прихватљивом микроклимом и опремом. У том смислу се и стандардизује читав однос према објектима из културне баштине, посебно приликом разних манипулација у којима су се раније знатно руинирали објекти. Ово је веома важно због не малог броја локалних ималаца споменика културе и њиховог односа према њима.

Систем заштите споменика културе подразумијева постојање неопходних радионица, атељеа и лабораторија за рестаурацију и конзервацију објеката споменичког карактера. Такве радионице и атељеи успјешно раде, већ дуже времена, при Републичком заводу за заштиту споменика културе, а последње деценије и при „Музејима Цетиње“ на Цетињу. Уз неколико локалних радионица за превентивну заштиту и оних при Централној народној библиотеци и Архиву на Цетињу, то би био довољан број за једну нормалну потребу и активност.

Савремена служба заштите споменика културе у Црној Гори

Проблеми који се данас јављају око заштите споменика културе највећим дијелом проистичу из дезорганизиције самога система заштите. Код нас влада увјерење да су то проблеми службе заштите, која се опет идентификује са Заводом за заштиту споменика културе. При томе се искључују сви они субјекти који су поменути у Закону о заштити споменика културе, као и бројни друштвени субјекти који имају одређена права и

обавезе у вези заштите споменика културе. Сами Заводи (имамо два), ни по Закону, а ни по објективним могућностима, нијесу организовани, нити способни да обављају тако сложен и обиман посао. Они у првом реду проучавају, врше истраживања, воде регистре, предлажу и дјелимично предузимају мјере заштите, док основни задатак – старање о споменицима културе, према Закону о заштити споменика културе, припада друштвено-политичким заједницама и другим друштвеним субјектима. Само уколико носилац права коришћења споменика културе није познат одређене послове из домена заштите над тим спомеником врши Завод за заштиту споменика културе, али није прецизирано о којим се пословима ради.

Међу носиоцима послова, односно задатака, функција и овлашћења у оквиру цјелокупног система политике заштите споменика културе спадају, осим завода за заштиту споменика културе: музеји, галерије, архиви, библиотеке, надлежни органи управе, од општинских до републичких (за образовање, науку и културу, планирање, урбанизам, грађевинарство, трговину, царину, унутрашње послове, народну одбрану), СИЗ-ови за културу, образовање и науку, Правни и Културолошки факултет, Историјски институт, Академија наука и умјетности, Социјалистички савез и одговарајуће друштвено-политичке организације и удружења (конзерватора, музеолога, архивиста, библиотекара), имаоци споменика, Републички завод за међународну културно-просвјетну, научну и техничку сарадњу, Одбор за координацију и сарадњу са UNESCO-м, радне организације „Обнова” или друге организације формиране за обнову оштећених и порушених споменика културе у земљотресу 1979. године, комисије за његовање револуционарних традиција НОР-а, разни савјети, одбори, радне групе и сл.

У овако широкој мрежи субјеката који судјелују у систему заштите споменика културе у Црној Гори, посебну улогу имају оне радне организације које сачињавају службу заштите. Ту спадају: 2 завода за заштиту споменика културе у којима ради 119 радника; 5 републичких и 11 општинских музеја (без меморијалних) са 134 радника; 13 архива и архивских одјељења за 52 радника; око 340 библиотека или одјељења (урачунате све библиотеке, укључујући и школске, али без црквених) са 187 радника.⁷⁴ У овим установама се чува готово читав дио културне баштине Црне Горе који се односи на покретне споменике културе.

Овим установама се придружују и бројне збирке које се налазе у власништву радних организација, школа, војних установа, вјерских организација и приватних лица. О њима се готово искључиво брину њихови власници, а шири друштвена заједница за њихово издржавање намјенски не одваја готово ништа. Овај дио ималаца споменика културе различито се односи према њиховој заштити, што зависи од карактера власника, његових могућности и знања.

Број установа културе укључен у службу заштите споменика културе је довољан за организацију и спровођење заштите, али број стручних рад-

74. Актуелна питања развоја црногорске културе, Титоград 1984. Материјал Републичке самоуправне интересне заједнице за културу.

ника је још увијек недовољан. Уз то је изражен и проблем квалификационе структуре тих радника. Познато је да се радници у култури не школују за своја звања и послове, већ звање стичу помоћу рада - праксом. Код нас се та пракса, у извјесним струкама, не може обавити, јер је нема, па се због тога стварају полустручњаци који се временом умножавају. Са друге стране, до сада је била пракса да у култури налазе уточиште просвјетни радници, развлашћени политичари и друга лица која овдје траже мир и завјетрину.

Мора се истаћи да је култура, готово у читавом послератном периоду, била непривлачна за стручњаке због ниских личних доходака, ниског друштвеног стандарда и уопште лоших материјалних услова. То је, између осталог, био један од фактора дестимулације у ангажовању и извршавању радних задатака.

Посебни проблеми службе и система заштите

Без обзира на проблеме које ствара недостатак кадра, његова стручност и материјалне прилике службе заштите споменика културе, треба истаћи да је један од озбиљних проблема у тој служби недовољна координација и недефинисани односи међу судионцима службе заштите. Покидане су нити неопходних комуникација, информисаности, одговорности и субординације. Та одговорност је ослабила, почев од базе, односно основног извршиоца послова и задатака, а контроле готово и нема, односно процес рада се као такав не контролише, већ је пракса да се с времена на вријеме праве извјештаји од стране извршилаца послова. Ти извјештаји су веома субјективни и пуни слаткоречивости и самохвалисавости. Велики дио података у њима је нетачан или контрадикторан, намјерно тако унесен ради минимизирања правдања или укривања субјективних слабости и пропуста. Понекад се нестанак и уништење појединих објеката не региструје, нити коме пријављује. Такви се извјештаји, највећим дијелом, узимају као стварни извори, преписују се и на њих додају „успјеси“ других. У „заслугама“ не жели изостати ниједан судионик у систему заштите. Таквим симултаним преношењем нетачних информација, обмањује се друштвена јавност и ствара лажна слика о стању споменика културе. На тој основи се формира осјећај задовољства о бризи за заштиту споменика културе и одређује даља политика и активност на заштити наше културне баштине.

Осим судионика у служби заштите споменика културе, постоји завидан број субјеката који су битни фактори у систему заштите. Ти субјекти изграђују политику заштите и димензионарају њене оквире и могућности. Међу таквима су веома важни они сегменти друштва који се налазе унутар основних друштвено-политичких заједница.

Пошто је питање заштите споменика културе конкретан посао примјене законских, теоријских и стручних норми на одређени објекат или групу објеката споменичног својства, то је најбитније каква се политика води и реализује према том објекту у средини у којој он живи. То практично

значи да је битно како је регулисано питање заштите споменика културе у статутима општина и какви су задаци утврђени њиховим службама и осталим друштвеним субјектима. У том смислу општине дјелују као држава, с том разликом што се у општини ствари више конкретизују и практично примјењују.

Међутим, у пракси се проблем заштите споменика културе у општинама најчешће рјешава од случаја до случаја. У првом реду тај однос зависи, добрим дијелом, од локалних носилаца друштвене моћи, њиховог разумијевања и афинитета према споменицима културе. Често је случај да појединци у општинама иницирају и форсирају поједине објекте да се прогласе споменицима културе иако немају за то услова. Исто тако се покреће оснивање локалних, породичних, браственичких или племенских музеја, збирки и сл. без реалних и законских услова и мимо сагласности одговарајућих стручних служби. Насупрот томе, те исте личности, немају довољно разумијевања, нити се много интересују за проблеме правих споменика културе, културних установа и службе заштите. У одређеним приликама постају веома забринуте за споменике културе. Такве прилике обично наилазе у кризним случајевима када није могуће избјећи расправу о насталим проблемима заштите. У том погледу се учвршћује пракса сталних контрадикторности између усвојене и стално понављане политике о споменицима културе и свакодневног понашања с једне стране, законских прописа и њиховог поштовања и спровођења на другој страни. Зато се све више чини да читава служба заштите споменика културе зависи од разумијевања и воље уског круга носилаца друштвене моћи, или чак појединаца.

Свему овоме доприноси неодређен положај и недовољан ауторитет надлежних републичких органа (Комитета за образовање, науку и културу и Републичке самоуправне заједнице за културу), који нијесу успоставили неопходне односе са осталим субјектима у служби заштите, утврдили одређене норме и ефикасан начин контроле основних активности из области заштите.

Само јединство у служби и систему заштите, путем усклађеног дјеловања одговарајућих стручних и других организација, њиховом координацијом и удруживањем, пуном контролом и одговорношћу, може се обезбиједити ефикасна заштита споменика културе. Неопходно је стално уздизати општу свијест и знање свакога члана наше заједнице о значају споменика културе и о друштвеном интересу за њихово постојање и чување. При томе морамо упозорити на све веће присуство тумачења значаја и вриједности споменика културе од стране лица ван сектора науке и културе. Међу њима су, у првом реду, економисти и туристички радници, који истичу само једну димензију вриједности споменика културе. По њиховом схватању споменик културе је роба, као и остала роба која се нуди тржишту и која има своју цијену, односно из које се извлачи првенствено материјална корист. При томе се губи из вида или занемарује културолошка страна објекта. Такви „љубитељи“ споменика културе виде

разлоге њихове заштите само у користи коју они пружају привреди, а не у ставу друштва према питањима културе уопште, односно према позитивним тековинама наше прошлости и према лијепом, као стварним вриједностима за које шира друштвена заједница има посебни интерес. Споменици културе су историјски континуитет нашега бића и живљења, па, према томе, од првенственог интереса за науку, образовање и културу. Њихово свођење на положај служавке привреди или некој њеној грани деградирати и компромитује споменике културе.

Служби заштите велики проблем чини неовлашћено и неконтролисано сабирање покретних споменика културе на терену. Тиме се баве одређени просвјетни радници који ангажују ученике да им из својих кућа и са терена доносе старе предмете и друге антиквитете. Од тога праве школске збирке или локалне музеје.⁷⁵ Сличним послом се баве и нека црквена лица, која користе вјернике и друге пријатеље цркве. Такво неконтролисано сабирање и оснивање музеја и збирки, поред тога што компромитује музејску службу уопште, штети и служби заштите. Сабрани материјал се нестручно одржава а временом му се губи највећи дио историјских података и других чињеница које га чине спомеником културе. Све то штети нашој култури и културној баштини у цјелини, осиромашује је, депрофесионализује и ствара сурогате културе.

На жалост, појаву масовног сабирања предмета споменичког карактера и стварања фондова и музеја при одређеним друштвеним субјектима или асоцијацијама и конфесијама омогућава донекле и сам Закон о заштити споменика културе. То произилази из његове недоречености и нејасности, чиме се омогућава различито тумачење и понашање. Можда је то узрок што служба заштите или други субјекти не интервенишу код имаоца споменика културе који се понашају супротно Закону и усвојеној политици и што им се не ускрати самовољно понашање и брига око споменика културе.

Једна од посебно негативних појава по даљу судбину споменика културе је масовна појава приватних лица која, на разне начине, сабирају предмете из прошлости. Међу таквима има и оних који су снабђевени најмодернијим средствима и апаратима за откривање и проналажење одређене врсте предмета. У том циљу се набављају детектори за откривање метала под земљом на дубини и до два метра, чиме се проналазе метални предмети у тврђавама, градинама, напуштеним црквама, манастирима, гробљима и другим локалитетима.⁷⁶ Готово сви овакви сакупљачи то раде због материјалне користи, јер тако пронађене ствари продају странцима и другим скупљачима старина.

У склопу ових проблема је и све учестилија крађа из цркава, манастира или, пак, музеја и других културних установа. У том смислу посебни проблем представљају простори и локалитети који су запуштени а на

75. Један од примјера стварања музејске збирке при школском центру „Вуксан Ђукић“ где су материјал прикупили ученици чланови историјске секције. Побједа, 22. јун 1984.

76. Ристо Драгићевић, *Неколико потпуно или дјелимично несталих споменика културе*, Старине Црне Горе VI, Цетиње 1978. 65.

њима или у близини њих нема настањених лица. Код осталих објеката све више се примјењују модерна средства обезбјеђења. Међутим, треба се ослободити лажног осјећања сигурности коју стварају разни технички системи заштите од крађе и пожара. Ради тога не треба искључивати људски фактор, који је најсигурнији, наравно, под условом пуне одговорности.

Служби заштите данас представља посебан проблем однос са разним конфесијама и заштите споменичног фонда који се налази у њиховом посједу. Тај проблем се посебно димензионира због чињенице што је тај фонд неконтролисано разбацан по многим црквама и манастирима или другим црквеним објектима, а највећи дио њих је потпуно напуштен и давно изгубио своју основну функцију. Оно што је за нас од посебног значаја, покретни фонд споменика културе који је остао у тим објектима нема више вјерске функције већ је општедруштвено добро и чини дио наше културне баштине. Тај материјал је био увијек својина народа, само што је у разна времена представник тога народа био у лицу конфесије или другог субјекта. Историјски се однос према томе материјалу рапидно мијења друштвеним развојем који настаје у новом вијеку. Посебно, развој науке и научне мисли, што излази из оквира и доминације средњовјековне схоластике, те стварање националних цркава и моћних монархија у Европи, добрим дијелом се регулишу односи друштва и цркве, а посебно својинских односа објеката који имају шири друштвени значај. Крупан корак на том плану учинила је Француска револуција, која је дала радикалан примјер одлуком о секуларизацији црквених добара. Затим су националне револуције и друштвени преображаји у појединим земљама стално регулисали односе између цркве и друштва а у првом реду добра са којима црква управља. Данас су ти односи, у највећем дијелу европских земаља, добрим дијелом, регулисани на тај начин што се у име друштва не појављује, као држалац објекта, црква и њена организација, већ специјалне стручне организације које је друштво основало. Изузетак чине они објекти који су неопходни цркви за обављање своје вјерске функције.

Иако је код нас добар дио културне баштине остао у посједу разних цркава, сходно специфичностима нашега историјског развитака, било је низ подухвата који су ту материју дијелом регулисали.

Још 1838. године владика Петар II Петровић Његош је, послје изградње своје резиденције Биљарде, пребацио из Манастира низ драгоцјености, историјских предмета и архивску грађу. Исту политику је наставио и књаз Данило, а књаз Никола је 1868. године спровео велику финансијску реформу којом је законски раздвојио црквену имовину од свјетовне.

Као што се види, и у оно вријеме, када је црква била конституент државе и један од њених главних стубова, чак и црквени великодостојници и поглавари су схватили потребу раздвајања општедруштвене имовине од оне црквене. Данас је та потреба тим већа, што та добра нијесу у пуној функцији друштва и што су угрожена због немогућности цркве да их заштити.

Уз све проблеме који су пратили службу заштите споменика културе у

Црној Гори, наступио је 1979. године катастрофални земљотрес, у којему је тешко страдао фонд културноисторијских споменика.⁷⁷ Посебно је страдао фонд покретних споменика, али је та несрећа била мање уочљива и спектакуларна од оне која је задесила грађевинске објекте. Из разлога о којима је напријед било ријечи, нијесмо ни свјесни колико смо и шта све изгубили у тој несрећи, посебно у оним објектима који су потпуно срушени. Једна од позитивних страна свега тога је да смо, ипак, стицајем тих околности, сабрали одређени материјал, упознали се са њим, извршили знатна истраживања и открића нових објеката и нових вриједности на постојећим објектима. Између осталог тај догађај је покренуо механизам система заштите и пресудно утицао да се обезбиједе значајна средства, укључе бројне стручне екипе и створе услови за бржи и потпунији развитак службе заштите, као и за конзервирање и рестаурирање великог дијела нашег културне баштине.⁷⁸ У том смислу, период до 1990. године може се сматрати временом једне организоване кампање на заштити споменика културе у Црној Гори. Да би резултати те кампање били што бољи и примјерени научним поставкама службе заштите споменика културе, неопходно је елиминисати све оне проблеме који ту службу спутавају. У противном ће се ти проблеми у периоду кампање знатно увећати и компромитовати заштиту.

77. образовање, наука, култура и физичка култура прије и послје земљотреса, 10, Титоград октобра 1979. године (издање Извршног вијећа Скупштине СР Црне Горе).

78. Актуелна питања развоја црногорске културе, Титоград 1984, Материјал Републичког СИЗ-а културе.

Станислав – Рако Вујошевић

ВОПРОСЫ ЗАЩИТЫ ПОДВИЖИМЫХ КУЛЬТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ В ЧЕРНОГОРИИ

Резюме

В статье автор анализирует недостаточную защиту культурного наследия, особенно книжного фонда. Сначала он говорит о состоянии нашедшегося здесь культурном наследии и о источнике его уничтожения. Особое внимание автор посветил судьбе культурного наследия в Черногории и дал перечень ситуации в стране разделённой между Турцией, Венецианской Республики и Австрией.

С реформаторской деятельностью Вука Караджича в области сербской грамотности, наступил большой интерес для так называемых „србуля“, исторических и богослужащих книг. Таких книг было очень много в черногорских церквях и монастырях, но, будучи ходким артиклем, их разнесли во Виену и в другие европейские центры. Ст. Станоевич уже давно указывал на этот грабеж. Дело в том, что Вук Караджич через своих друзей в Боке Которской и Черногории собирал рукописи и печатанные книги, от которых множество оказалось в большом мировом библиотекам. Сущь в том, што черногорское наследство обеднело, редкие и драгоценные книги зарубежом, а что осталось, не очень значительно и не можете пополнить музейский и библиотеческий фонд.

В статье говорится и об остальных слабостях защиты культурного наследия наследства в Черногории, особенно о юридической защите, принципе, методе и характере культурного наследия.